

Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології

Вступ

Просування соціальної теорії, ґрунтованої на концептах механізмів, до рівня метатеоретизування вимагає аналітичного підходу, що генерує та пояснює спостережувані асоціації між соціальними явищами й подіями. Адже основна вада розрізнених соціальних теорій криється в недостатній пояснювальній функції та неможливості систематизувати соціальні явища у струнку пояснювальну схему. Підхід до соціальної теорії, ґрунтований на ідеї механізмів, намагається врахувати унікальний ланцюжок подій, які ведуть від однієї ситуації чи події до іншої. Сутність цього підходу полягає в тому, що існують загальні типи механізмів, які, існуючи за різних соціальних умов, діють за тими самими логічними принципами. Прихильники цього підходу вважають, що пояснювальна соціологія містить ансамбль таких фундаментальних механізмів, які можна використовувати для пояснювальних цілей у широкому спектрі соціальних ситуацій. Крім цього, концепція соціальних механізмів є важливою частиною аналітичної соціології, причому механістичний підхід подеколи здається ширшим, ніж програма самої аналітичної соціології. Виходячи із принципів аналітичної соціології, досконале розуміння колективних процесів можливе через зосередження уваги на мікроєдиницях, з яких складаються механізми (агенти, їхні властивості, дії та відношення).

За винятком кількох праць [Гацков, 2011; Гацков, 2014; Шелухін, 2015; Резнік, 2015], в українській соціології вкрай мало розробок, пов'язаних із цим теоретичним рухом у соціології. У цій статті пропонується стислий

огляд найважливіших соціологічних розробок механістичного підходу. Зокрема, буде розглянуто витoki концептів каузальних механізмів та приклади того, як механістичні ідеї використовуються в царині соціології. Опріч того, буде окреслено перспективи механістичних пояснень у річищі метатеретикування.

Зародження та розвиток механістичного підходу

У суспільних науках механістичні пояснення дуже рідко зустрічаються в історичній дисципліні, іноді — в соціології, натомість досить часто — в економіці та психології. Це зумовлено тим, що соціологи та історики більше зосереджені на соціальних інститутах, тоді як економічна дисципліна здебільше розглядається як інтерпретативний опис економічних механізмів, які спрацьовують у просторі соціальних інститутів. Економісти вживають терміни “ринок” і “ринковий механізм” як синоніми. Адже значну частину неокласичної економіки у ХХ столітті можна зрозуміти як спробу пояснити дедалі більше аспектів економічного процесу через механізм ринку: виробництво, споживання та розподіл.

З іншого боку, термін “механізм” доволі часто зустрічається в соціологічних працях і має тривалу історію. Серед найвідоміших прикладів можна згадати механізм зародження культурних основ капіталізму у праці Макса Вебера, де показано, як аскетичний протестантизм спричинявся до змін в економічній поведінці людей. Праці Еміля Дюркгайма також містять низку важливих механізмів, зокрема його аналіз того, як баланс між індивідом і групою впливає на рівень самогубств.

Однак осмислене використання поняття механізму приписують Роберту Мертону, котрий об’єднав ідею механізму з теорією середнього рівня [Merton, 1967]. Мертон прагнув знайти середню ланку між соціальними законами та описом, і якраз “механізми” становлять таку ланку. У своїй праці “Соціальна теорія і соціальна структура” він позначає соціальні механізми як соціальні процеси, що мають певні наслідки для певних частин соціальної структури, і стверджує, що головним завданням соціології є ідентифікувати такі механізми та встановити, за яких умов вони виникають або зникають [Merton, 1968: р. 43–44]. Мертон зобразив конкретні механізми, які визначають референтні групи, створюють дисонанс і формують рольові набори.

Одним із класиків механістичного підходу є Йон Ельстер, погляди якого еволюціонували впродовж багатьох років. Його раннє визначення, згідно з яким механізм пояснює, забезпечуючи безперервний і суміжний ланцюжок каузальних або інтенціональних зв’язків між *експланансом* і *експланандумом*, цілком відповідає загальній механістичній перспективі [Elster, 1989]. І хоча механізми, в інтерпретації Ельстера, є радше психологічними, ніж соціальними, його ідеї надихнули багатьох соціологів відкрити “чорні скриньки” соціальних процесів і спробувати показати “гвинтики” та “шестерні” їхнього внутрішнього механізму.

Пізніше визначення цього вченого вказує на те, що механізми — це легко впізнавані причинно-наслідкові моделі (patterns), які часто зустрічаються

та спрацьовують зазвичай за невідомих умов або з невизначеними наслідками. Вони дозволяють пояснювати, але не передбачати [Elster, 2007: p. 36]. Ельстер визнає, що його загальна мета — схарактеризувати механізми таким чином, щоб вони залежали від епістемологічного стану дослідника: механізм, у такому сенсі, належить до світогляду соціолога, а не до самого світу. Ельстер стверджує, що пошук причини соціальної дії вимагає від соціолога інтерпретації, за допомоги якої він отримує розуміння вірувань і бажань, що раціонально мотивують агента діяти. Однак Ельстер припускає, що наукове пояснення обов'язково є каузальним; таким чином, якщо інтерпретації мають бути пояснювальними, вони мусять визначати психологічні механізми, що викликають соціальну поведінку. Для Ельстера механізми лише вказують на загальні причинно-дисперсійні умисні структури, які підписують наше розуміння раціональної дії. Як і в попередній роботі, Ельстер продовжує вважати, що парадигматичний випадок пояснення в соціальних науках — це демонстрація того, що дія була виконана, тому що це було раціонально [Elster, 2007: p. 53].

Механістичне мислення набуло особливого поширення у 1990-х роках. Характеру теоретичного мейнстріму воно набуло з виходом роботи “Соціальні механізми: аналітичний підхід до соціальної теорії” під редакцією Пітера Гедстрьома та Ричарда Сведберга [Hedström, Swedberg, 1998a]. Пізніше цей підхід стали ототожнювати з рухом аналітичної соціології [Hedström, Bearman, 2009; Hedström, Ylikoski, 2010]. Основні дебати точилися щодо причинно-наслідкових механізмів, коли прихильники механізмів критикували спрощене використання статистичної методології та применшення важливості припущень причинно-наслідкового процесу в причинно-наслідкових висновках.

Концепція *метамеханізму* Джеремі Фриза та Карен Латфі стала цікавим доповненням до теоретичних інструментів механістичного підходу. Йдеться про абстрактний механізм, який пояснює генерацію безлічі конкретних механізмів, які відтворюють певні відношення в різних місцях і в різні часи [Freese, Lutfey, 2011]. Прикладним аспектом ідеї існування метамеханізму стала ідея про “фундаментальну причинність”, коли соціально-економічний статус (СЕС) є основною причиною відмінностей у здоров'ї [Link, Phelan, 1995]. У даному разі метамеханізм забезпечує стійкі відношення між СЕС і здоров'ям навіть за суттєвих змін у методах лікування. Підтвердженням цього стали тривалі та надійні емпіричні докази того, що соціально-економічний статус і здоров'я сильно корелюють. Традиційні показники соціального становища — освіта, багатство та професія — дають різномірні ресурси, що їх цілеспрямовані суб'єкти можуть використовувати на користь свого здоров'я. Матеріальні ресурси, такі як гроші, можна використовувати для забезпечення доступу до товарів або послуг, що захищають здоров'я. Соціальні ресурси, такі як міжособистісні відносини, можна використовувати для отримання доступу до якісної медичної інформації або доступу до провайдерів інноваційної медицини. Когнітивні ресурси дають змогу людям краще зрозуміти, як їхні дії впливають на здоров'я, доцільніше використовувати джерела інформації для збереження здоров'я та краще застосовувати наявні технології.

Люди з нижчим статусом раніше помирають і мають гірше здоров'я. Ця закономірність застосовна до будь-якого суспільства та історичного періоду, щодо якого є адекватні емпіричні дані. Фриза і Латфі припускають, що ідея “фундаментальної причинності” піддається механістичній інтерпретації: соціально-економічний статус асоціюється з метамеханізмом, тобто загальним механізмом, що пояснює генерацію численних найближчих механізмів, які відтворюють певні відношення в різних місцях і в різний час [Freese, Lutfev, 2011: р. 72–75]. Зокрема, люди з вищим СЕС мають більше ресурсів та освіти, що полегшує для них використання нових медичних послуг та оздоровчих винаходів. Навіть якщо охорона здоров'я є доступною та універсальною для всіх верств, люди з високим рівнем СЕС краще використовують її. Подібний вплив можуть справляти й інші метамеханізми. Особи із вищим СЕС матимуть краще здоров'я, адже вони, як правило, отримують більше вигід від цілеспрямованих дій інших у своїх соціальних мережах (які частково також ґрунтуються на СЕС). Аналогічним чином, заклади, пов'язані з охороною здоров'я, можуть бути більш привітними до людей з високим рівнем СЕС: їм надають краще обслуговування і вони краще розуміють отримувані інструкції. Ситуація може змінюватися, але доти, доки метамеханізми залишатимуться чинними, будуть зберігатися нерівності в охороні здоров'я.

Основні принципи соціального механізму

П.Гедстрьом та Р.Сведберг стверджують, що поняття соціального механізму має важливе значення для соціальної теорії в цілому і для соціологічної теорії зокрема [Hedström, Swedberg, 1998b: р. 24–25]. Механістичний підхід, на їхню думку, може визначатися такими чотирма головними принципами: 1) дія; 2) точність; 3) абстракція; 4) редукція.

Перший із цих принципів — пояснення, ґрунтоване на *діях* — означає, що базоване на механізмі пояснення не будується на простих асоціаціях між змінними, але завжди відсилає безпосередньо до причин і наслідків індивідуальних дій, орієнтованих на поведінку інших. Це, безумовно, є відлунням веберівського визначення соціальної дії. Вислідом із цього принципу є те, що не існує таких речей, як “макрорівневі механізми”. Макрорівнева реальність і події завжди пов'язані через комбінації ситуаційних механізмів, механізмів формування дій та трансформаційних механізмів (тобто всі зміни на макрорівні мають бути концептуалізовані в термінах трьох окремих переходів: макро — мікро, мікро — мікро і мікро — макро).

Другий принцип — пояснювальна *точність* — відображає сутність соціології середнього рівня і висловлює думку, що соціологія не повинна передчасно приймати широкі та нечіткі теми або намагатися встановити універсальні соціальні закони. Натомість вона має спрямовуватися на пояснення, спеціально розроблені для обмеженого кола явищ. Цей обмежений діапазон не стосується суто однієї невеликої сфери суспільства. Адже той самий механізм часто можна зустріти в багатьох інших сферах суспільства.

Третій принцип — *абстракція* — означає, що ефективне теоретизування неможливе без швидкого усунення нерелевантних чинників і чіткого зосе-

редження на центральному питанні. Саме через абстракцію та аналітичну акцентуацію уявлюються загальні соціальні механізми.

Останній із чотирьох принципів механістичного підходу — те, що автори називають *редукцією*, — еквівалентний загальній редукціоністській стратегії в науці про відкриття “чорних скриньок” і завжди прагне до зменшення розриву, або відставання між “входом” і “виходом”, причиною і результатом. Пояснення, ґрунтоване на механізмі, спрямоване на забезпечення жорсткого зв’язку між експланансом і експланандумом.

Зрештою, П.Гедстрьом та Р.Сведберг визначають загальний соціальний механізм таким чином: соціальний механізм є (1) невіддільною частиною пояснення, яке дотримується чотирьох головних принципів, викладених вище, і (2) при виникненні причини (“входу”) він створює ефект (“вихід”). Власне сутність механістичного підходу полягає в тому, щоб дотримуватися спеціального стилю теоретизування, а не якогось конкретного визначення того, що таке соціальний механізм. Цей стиль можна схарактеризувати, першою чергою, акцентом на точних, зорієнтованих на дії, абстрактних та “дрібних” поясненнях [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 25].

Приклади соціальних механізмів у соціологічних теоріях

Щоб конкретизувати ідею загального соціального механізму, що лежить в основі низки різних соціальних явищ, П.Гедстрьом та Р.Сведберг розглянули три відомі соціологічні теорії — самореалізованого пророцтва (Роберт Мертон), мережевої дифузії (Джеймс Коулмен) і порогової поведінки (Марк Грановетер), припускаючи, що всі вони зумовлені тим самим механізмом [Hedström, Swedberg, 1998b: p. 17–21].

Самореалізоване пророцтво є однією з найвідоміших теорій соціології, побудованої на механізмах, яка була сформульована 1948 року Робертом Мертоном [Мертон [1948], 1968]. Головна ідея полягає в тому, що спочатку хибне визначення ситуації викликає поведінку, яка зрештою робить неістинну концепцію реальністю. Ключовим прикладом, яким Мертон ілюструє свій аргумент, є масове зняття грошей з рахунків банку. Якщо виникають чутки про неплатоспроможність банку, деякі вкладники волюють негайно зняти свої заощадження. Відмова банку лише зміцнює віру в чутки, частково через те, що зняття коштів фактично має зашкодити фінансовому становищу банку, але, що куди важливіше, через те, що акт виведення коштів сам по собі сигналізує іншим, що щось справді може бути негаразд із цим банком. Це призводить до ще більшого вилучення коштів, а це ще більше знижує довіру до банку і т.д. Через функціонування цього механізму навіть спочатку надійний банк може збанкрутувати, якщо критична кількість вкладників вилучать свої кошти, спираючись початково на хибне переконання, що банк є неплатоспроможним.

Вивчення процесів *мережевої дифузії* започатковане класичним дослідженням Джеймса Коулмена, Елігу Катца та Герберта Менцеля про дифузії ставлення до нового медичного препарату [Coleman, Katz, Menzel, 1957]. Їхній головний висновок полягав у тому, що позиції лікарів у різних професійних мережах вплинули на процес дифузії, особливо в період безпо-

середньо після появи нового препарату на ринку. Їхнє пояснення цього висновку нагадує аргумент Мертона про самореалізацію пророцтва: чому ці соціометричні зв'язки з колегами, які використовували препарат, мають вплив упродовж перших місяців доступності препарату, але не пізніше? Одна з можливих відповідей полягає в більшій невизначеності щодо препарату, яка мала б панувати, коли він був новим. У ситуаціях, які є об'єктивно незрозумілими, соціальне підтвердження (validation) суджень стає найважливішим. Загалом це означає, що в непевних ситуаціях на лікаря більше впливатиме те, що його колеги говорять і роблять, ніж у цілком певних ситуаціях [Coleman, Katz, Menzel, 1957: p. 268–269]. На їхню думку, мережі є важливими тому, що інформація про інновації, в нашому випадку — про новий препарат, поширюється через них, і на схильність людини до прийняття інновації впливає те, як реагують інші, особливо коли є велика невизначеність щодо справжньої цінності інновації.

Нарешті, третім прикладом є *порогова теорія* Марка Грановетера про колективну поведінку [Granovetter, 1978; Granovetter, Soong, 1983]. Грановетер стверджував, що рішення людини про те, чи брати участь у колективній поведінці, часто якоюсь мірою залежить від того, як багато інших учасників вже вирішили взяти участь. Він також стверджував, що актори різняться за оптимальною кількістю інших учасників, які вже мають брати участь, до того, як той чи той актор вирішуватиме робити те саме; звідси — поняття “пори́г” індивіда, що має описати цю неоднорідність на індивідуальному рівні. Важливим якісним результатом аналізу Грановетера було те, що навіть незначні розбіжності за порогоми можуть привести до суттєво різних колективних результатів. Грановетер надає низку прикладів поведінки на підставі порогів, але ось приклад, що особливо добре ілюструє логіку такого типу умовної поведінки: “Припустімо, що ви перебуваєте в незнайомому місті й заходите у невідомий ресторан суботнім вечером о сьомій годині. Ваше рішення щодо замовлення їжі буде частково залежати від того, скільки інших людей також вирішили це зробити. Якщо місце майже порожнє, це, мабуть, поганий знак — якщо немає мінімальної кількості відвідувачів, можливо, слід спробувати інше місце” [Granovetter, 1978: p. 1438–1439]. Причина того, що кількість відвідувачів у ресторані, найімовірніше, вплине на вибір ресторану, полягає в тому, що в ситуаціях невизначеності кількість відвідувачів є сигналом про можливу якість ресторану, і цей сигнал може бути вирішальним для людини у виборі відповідної дії.

Отже, головною характеристикою цих теорій є загальний механізм формування переконань, згідно з яким кількість осіб, які виконують певний акт, сигналізує іншим про ймовірну цінність або необхідність дії, і цей сигнал впливатиме на інші вибори індивідуальних дій.

Від соціальних механізмів до аналітичної соціології: народження метатеорії?

Розвиток механістичного пояснення у соціології неминуче штовхав його до оформлення у підхід, який би враховував і теоретичну стрункість механістичних схем, і емпіричну релевантність послідовності цих схем.

Тому цей рух призвів до зародження аналітичної соціології як підходу, ґрунтованого на загальних ідеях фундаментального рівня, коли підкреслюється значення інтелектуальних чеснот точності та ясності, які дали б змогу чітко визначити каузальні механізми. Власне соціальні механізми в аналітичній соціології є аналітичними конструкціями, які визначають гіпотетичні зв'язки між спостережуваними подіями. І навіть якщо ці механізми в реальності досі не знайдено, це не заважає їх використовувати, як, скажімо, існування електронів і нейтронів у різних фізичних процесах було теоретично обґрунтовано задовго до того, як їх насправді можна було спостерігати емпірично [Weinberg, 1993]. Тож стандартна соціологічна критика аналітичної теорії зосереджується на побудованих у ній емпірично неточних або неповних припущеннях.

Ключовою характеристикою аналітичного підходу є те, що він проходить спочатку шлях побудови аналітичної моделі ситуації, що підлягає аналізу (“ідеальний тип”). Ця теоретична модель, у принципі, побудована таким чином, що включає лише ті елементи, які вважаються істотними для розв'язання проблеми. Тож метою теоретичного аналізу є ця модель, а не реальність, яку модель має пояснити. Однак тією мірою, якою теоретична модель була побудована таким чином, щоб вона включала суттєві елементи конкретної ситуації, результати теоретичного аналізу проливатимуть світло на реальну ситуацію, яку модель має пояснити. Аналітична соціологія стосується, перш за все, роз'яснення важливих соціальних фактів, таких як мережеві структури, типові переконання, культурні смаки, загальні способи дій тощо. Вона пояснює такі факти, не лише пов'язуючи їх з іншими соціальними фактами, а деталізуючи приховані та виразні способи, за допомогою яких здійснюються розглядувані соціальні факти. Іншими словами, аналітична соціологія є стратегією для розуміння соціального світу.

Як зазначають П.Гедстрьом та П.Лікоскі, через ілюзію глибокого розуміння з її неявними і нечіткими стандартами пояснення, переважно вербальним способом теоретизування і дуже складним об'єктом вивчення соціальна теорія є найяскравішим прикладом невдачі метапізнання. Задля позбавлення цієї ілюзії потрібно зробити пояснення більш чіткими, а саме ясно і точно сформульований опис механізмів належить піддавати детальному розгляду, а значення їх оцінювати більш ретельно. Аналітична соціологія, підкреслюючи значення тісної інтеграції теоретичної й емпіричної роботи, не є однозначно пов'язаною із жодною конкретною методологією дослідження [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 58].

Головною проблемою на шляху метатеоретизування є відсутність загальної згоди щодо визначення механізму [Mahoney, 2001]. Незважаючи на те, що багато таких визначень є формально несумісними, більшість із них можна розглядати як спробу охопити ті самі основні ідеї. Стало важливим досягти консенсусу щодо прототипних прикладів механістичного пояснення. Іншою серйозною проблемою є те, що більша частина дискурсу механізму в соціальних науках є досить довільною. Як зазначалося вище, механізм як поняття належить до загального каузального дискурсу соціологів. Плутанина між позначенням ефекту і механістичним поясненням його може призвести до ілюзії глибини розуміння [Ylikoski, 2009].

Щоб уникнути непотрібної плутанини, Петрі Ілікоскі пропонує розрізняти *каузальний сценарій* і *схеми каузального механізму* [Ylikoski, 2017]. Каузальними сценаріями є (вибіркові) уявлення про певні каузальні процеси, що відповідають за якусь конкретну подію чи явище. Застосовуваний таким чином каузальний механізм належить до каузального опису процесу, що відповідає за пояснення. Коли політологи говорять про відстеження процесу, вони займаються каузальними сценаріями. З іншого боку, коли аналітичні соціологи обговорюють каузальні механізми, вони схильні посилаються на схеми каузального механізму. Наприклад, соціологи, які говорять про самореалізовані пророцтва, мають на увазі схеми каузального механізму, тобто абстрактні уявлення про механізми, які можуть спричинитися до певного ефекту. Єдиний каузальний сценарій може бути комбінацією багатьох різних причинно-наслідкових схем і може навіть містити механізмові схеми, які мають протилежні каузальні наслідки.

З іншого боку, схеми причинно-наслідкового механізму є підставами сподівань аналітичної соціології на зростання теоретичного знання, згідно з якими соціально-наукове пізнання накопичується через розвиток теорій середнього рівня про соціальні механізми [Hedström, Udehn, 2009]. Під цим кутом зору основне теоретичне знання містить набір схем каузальних механізмів, які можуть бути адаптовані до конкретних ситуацій і пояснювальних завдань. Враховуючи критику щодо надмірної складності [Opp, 2005] або ж простоти [Gross, 2009] у формулюванні соціальних механізмів, Гедстрьом та Ілікоскі тепер наголошують, що теоретичні конструкції, які є вочевидь нереальними, не слід кваліфікувати як соціальні механізми [Hedström, Ylikoski, 2010]. Відтак, претензії на всезагальну метатеорію дещо знизилися, оскільки було визнано, що соціально-наукове знання не є інтегрованим у високоабстрактну загальну теорію, але складається із дедалі більшої сукупності схем каузальних механізмів, які є взаємосумісними. Таким чином, розуміння соціального світу лише накопичується, і з часом знання механізових схем стає більш деталізованим і кількість відомих механізмів зростає.

Діаграма Джеймса Коулмена

Для метатеоретизування найважливішими експланандумами є соціологічні феномени, а саме колективні феномени, які не можна пояснити шляхом референції до якогось одного члена колективу. В середовищі прихильників механістичного підходу вважається, що відправною точкою для обговорення соціальних механізмів є діаграма, відома як “човен”, або “ванна” Дж. Коулмена [Coleman, 1990]. Її зазвичай використовують при обговоренні соціальних механізмів, що робить її своєрідною емблемою механістичного підходу у соціальних науках. Сам Коулмен не використовував механістичний словник, але багато в чому його діаграма ілюструє механістичне мислення в соціальних науках [Ylikoski, 2016]. Діаграма Коулмена може бути використана для опису того, як кількісні дослідження та моделювання на підставі агентів можуть доповнювати одне одного (див. рис.1). Спричинені мікросоціальним чинником ситуаційні механізми зумовлюють індивіду-

альні внутрішні стани – уподобання, ставлення, наміри, прагнення, упередження, прихильності, почуття відчаю, обурення тощо. Поведінкові механізми розкривають особливості мотиваційного впливу індивідуальних внутрішніх станів фізичних осіб на їхню поведінку. Зрештою трансформаційні механізми виявляються у тому, як індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняються до певних макросоціальних наслідків.

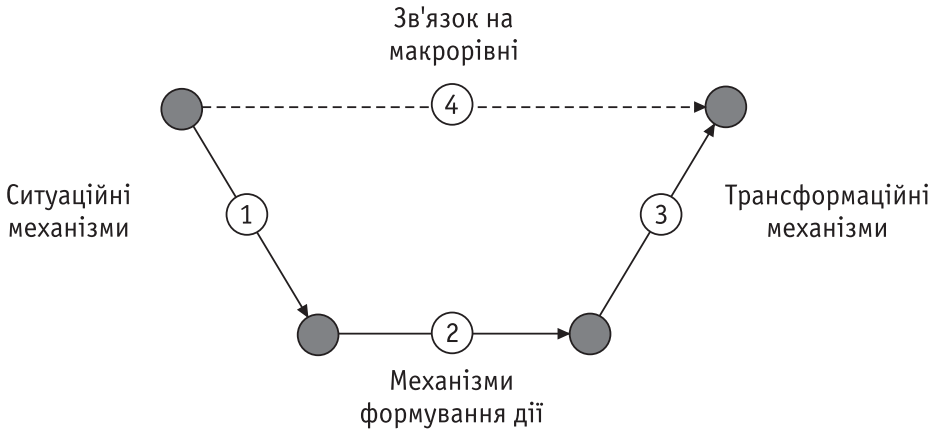

Рис. 1. Діаграма Дж. Коулмена

Джерело: [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 59].

Потрібно виходити з того, що макротеоретизування приділяє увагу головню масштабним соціальним явищам, характерним для груп суб'єктів або колективів. Але властивості цих соціальних явищ і часові зміни в них завжди мають пояснюватися із посиланням на дії індивідів, оскільки індивіди, а не соціальні суб'єкти, наділені каузальними силами. Отже, для пояснення зв'язку між двома соціальними явищами (стрілка 4) механістичний підхід виходить з того, що пояснення, які просто встановлюють зв'язок між *макр властивостями* (стрілка 4), не є задовільними: вони не вказують каузальних механізмів, за допомогою яких макр властивості співвідносяться одна з одною.

Глибше розуміння пояснень вимагає “розтину чорної скриньки” і знаходження каузальних механізмів, на підставі яких було відтворено спостереження на макрорівні. Замість аналізувати відношення між феноменами суто на макрорівні необхідно визначити *ситуаційні механізми*, за допомогою яких соціальні структури обмежують дії індивідів, а культурне оточення формує їхні бажання і погляди (стрілка 1), описати *механізми формування дії*, що відображають зв'язок між індивідовими бажаннями, поглядами і т.ін. і його діями (стрілка 2), а також вказати *трансформаційні механізми*, за допомогою яких індивіди своїми діями і взаємодіями породжують різні навмисні або ненавмисні соціальні наслідки (стрілка 3). Тільки зрозумівши весь ланцюжок ситуаційних механізмів, механізмів формування дії та трансформаційних механізмів, можна розібратися у спостережуваних відношеннях на макрорівні [Hedstrom, Ylikoski, 2010: p. 59].

На думку П.Ілікоскі, ключовим моментом у діаграмі є те, що макро-зміни мають бути пов'язані з діяльністю агентів. Зокрема, стрілка 1 показує, яким чином зміни в макроумовах впливають на відповідних агентів. Стрілка 2 на діаграмі відбиває роль теорії дії в соціологічному поясненні. Метою теорії дії є встановлення зв'язку змін у можливостях агентів і їхніх психічних станах зі змінами в їхній поведінці або діях. Для цього Коулмен використовував теорію раціонального вибору [Ylikoski, 2017: p. 404].

Хоча і ситуаційні механізми, і механізми формування дій, безумовно, створюють свої власні виклики, Коулмен стверджує, що трансформаційні механізми (стрілка 3) є найвужчим місцем у соціологічній теорії: моделі макрорівня часто важко передбачити з описів індивідуальних рівнів, і спосіб, у який окремі дії продукують соціальні структури, рідко є простим процесом агрегації [Coleman, 1990: p. 19]. Саме тому, на думку Ілікоскі, соціологи знають багато про те, як, наприклад, індивідуальні бажання, переконання і можливості впливають на соціальні контексти, в які вони вбудовані (ситуаційні механізми), і про те, як ці бажання, переконання та можливості впливають на дії (механізми трансформації), але коли йдеться про зв'язок між окремими діями і соціальними наслідками, вони часто змушені вдаватися до суб'єктивних інтерпретацій [Ylikoski, 2017: p. 405]. В українському контексті О.Резнік зробив спробу на підставі діаграми Коулмена пояснити, як Євромайдан та зовнішня агресія спричинили формування колективних форм громадянського руху (докл. див.: [Резнік, 2016]).

Отже, ключова механістична ідея, зафіксована на діаграмі Коулмена, полягає в тому, що тільки через встановлення всього ланцюжка ситуаційних, діяльнісних і трансформаційних механізмів можна зрозуміти зв'язок між макромасштабними соціальними фактами.

Механізми демократизації у поясненні Чарльза Тілі

Ч.Тілі застосовував поняття механізму у своїх порівняльних дослідженнях, описуючи революції, політичні мобілізації та розвиток демократії як результати схожих соціальних процесів. Така всебічність безумовно претендує на спробу метатеоретизування у політичній соціології. Власне, розкриття сутності соціального закону для Ч.Тілі полягає в тому, що надійні емпіричні узагальнення вказують на подібність та повсюдність процесів демократизації, що є вкрай сміливим твердженням. Розуміння того, що певні орієнтації суб'єктів можуть бути універсально сприятливими або навіть важливими для демократизації, тягне за собою необхідність реконструювати внутрішні умови дійових акторів, наявні напередодні та під час транзиту від недемократичних до демократичних режимів.

Тілі запропонував низку механізмів і процесів, які широко застосовують в описах демократизації. Зокрема, поверхнева класифікація визначає три види механізмів: середовищний, пізнавальний і реляційний. Механізми навколишнього середовища створюються зовнішніми впливами; тут актуальними є такі слова, як “зникати”, “збагачуватися”, “розширюватися” і “дезінтегруватися”, застосовувані не до акторів, а до їхніх установок — пропонують види причинно-наслідкових відносин. Когнітивні механізми діють

через зміни індивідуального і колективного сприйняття і характерно описуються за допомогою таких слів, як “визнання”, “розуміння”, “переосмислення” і “класифікація”. Реляційні механізми змінюють зв’язки між людьми, групами та міжособистісними мережами. Такі слова, як “союзник”, “атака”, “підпорядковувати” і “вгамовувати”, відображають відчуття реляційних механізмів [Tilly, 2001: р. 24].

Як ілюстрацію Тилі наводить приклад детермінант демократизації на підставі механізму. Зокрема, демократія, згідно з Тилі, складається із “захищених консультацій” – відносин між агентами і суб’єктами уряду, в яких (а) різні категорії суб’єктів користуються відносно широким і рівним доступом до агентів; (б) компетенція уряду відповідає обов’язковому консультуванню суб’єктів і (в) суб’єкти отримують захист від свавілля урядових агентів [Tilly, 2001: р. 31]. Таким чином, демократизація – це будь-який рух до захищених консультацій, натомість де-демократизація є зворотним процесом будь-якого відходу від захищених консультацій. Демократизація висуває аргумент, зумовлений взаємодією змін у трьох аналітично відокремлених, але взаємозалежних наборах соціальних відносин: *державної політики, нерівності та мережі довіри*.

У процесі демократизації основна частина суб’єктів населення набуває обов’язкових, захищених, відносно однакових претензій до урядових агентів, їхньої діяльності та ресурсів. У суміжному процесі категорична нерівність знижується в тих сферах суспільного життя, які становлять або безпосередньо підтримують участь у державній політиці. Нарешті, відбувається істотний зсув у вимірі міжособистісних мереж, на які люди покладаються, коли здійснюють ризиковані довгострокові угоди, такі як шлюб, торгівля на великі відстані, вкладення заощаджень тощо. Такі мережі переходять від ухилення від урядового контролю до співпраці з державними агентами і припущення, що такі агенти будуть виконувати свої довгострокові зобов’язання. На думку Тилі, лише там, де перетинаються ці три групи змін, виникає ефективна, міцна демократія [Tilly, 2001: р. 32–33].

Як показано на рисунку 2, різноманітні зміни, об’єднані як “режимне середовище”, активізують механізми, які, своєю чергою, спричинюють додаткові зміни в державній політиці, у сфері нерівності та мережах довіри. Зміни у сфері нерівності та у мережах довіри справляють незалежний вплив на державну політику. Режим навколишнього середовища також створює випадкові потрясіння через завоювання, конфронтацію, колонізацію або революцію. Такі потрясіння прискорюють механізми стандартних змін, викликаючи відносно швидкі зміни в державній політиці, сфері нерівності та мережах довіри. Зрушення часто виникають частково через зміну балансу ресурсів між соціальними групами. Тому взаємодія між когнітивними, реляційними та середовищними механізмами є актуальною для теорії та досліджень політичних процесів. Головним чином вони являють собою результат схожих різновидів соціальних процесів і, таким чином, ілюструють той факт, що одні й ті самі механізми можуть спричинити різні наслідки в різних умовах. З цієї причини порівняльні дослідження мають зосередитися на цих базових процесах і механізмах, а не на великих епізодах, класифікація яких є переважно продуктом ретроспективної категоризації.

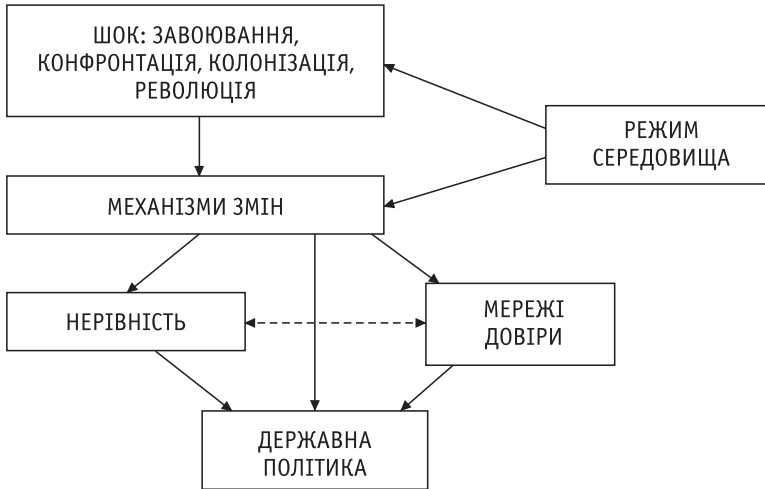

Рис. 2. Причина демократизації на основі механізмів за Ч.Тилі

Джерело: [Tilly, 2001: р. 32].

Слід зазначити, що апологети механістичного підходу П.Гедстрьом та П.Ілікоскі визнавали той факт, що Ч.Тилі мав чітке уявлення про те, що механістична перспектива змінює програму дослідження при вивченні політичних процесів. Проте вони відверто стверджують, що Тилі використав поняття механізму як ярлик для позначення процесів, в яких він був заангажований з інших причин [Hedström, Ylikoski, 2010: р. 56].

Висновки

У світовій соціології триває пошук тих концептуальних ділянок соціології, де можливе формування консенсусу представників різних теорій та парадигм. Принципи, покладені в підґрунтя соціальних механізмів, є безумовним внеском у поширення метатеоретичної ідеї в соціології. Принаймні вони дають змогу обговорити привабливість пояснювальних інструментів на підставі механізмів. Багато в чому соціальні механізми — це заклик до повернення до Мертонової соціології середнього рівня, в якій оптимально інтегруються емпіричні дослідження та теоретична спрямованість. Більшість прихильників механістичного підходу роблять спільний акцент на необхідності мікрооснови в інтерпретації різних соціальних феноменів. Існує надто багато визначень соціальних механізмів, котрі, ясна річ, були сформульовані й використовувалися для підтримки широкого кола методологічних і теоретичних проблем. Та це також проблематизує інтегрування різних напрацювань механістичного підходу до загальної метатеорії.

Головні претензії до механістичного підходу полягають у тому, що він занадто переймається метатеоретичними дискусіями, натомість вкрай мало існує емпіричних доказів. Адже істотні емпіричні інтереси підштовхують більшість соціологів шукати конкретні каузальні зв'язки, а не бути мотивованими абстрактними методологічними чи теоретичними інтересами [Edling, Rydgren, 2016]. З іншого боку, з'являються приклади практичного

застосування підходу соціальних механізмів у випадках, коли інституційні установки можуть орієнтувати аргументацію акторів таким чином, що сприяє досягненню практичних цілей урядової політики [Melloni, Pesce, Vasilescu, 2016].

Механістичний підхід претендує на широкі можливості виконання теоретичної роботи, дисциплінуючи дослідника у виборі дизайну емпіричного дослідження. Зокрема, пояснення змін на макрорівні на підставі діаграми Дж.Коулмена дає змогу поєднати навіть “інтуїтивні” схеми соціологів динамічних змін у перехідних суспільствах. Необхідність застосування власних теоретичних напрацювань схиляє дослідників, у фокусі уваги яких перебувають насамперед нестабільні та динамічні суспільства, не тільки черпати ідеї з усталених теорій західних соціологів, а й намагатися теоретизувати на ґрунті емпіричних парадоксів, які зустрічаються у таких суспільствах.

Джерела

Гацков, М. (2011). Соціологічний аналіз і логос. Експланаторна схема аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161.

Гацков, М. (2014). Епістемологічні засади аналітичної соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 146–172.

Резнік, В. (2015). Теорії соціального порядку: особливості структурування та викладання за пояснювальною схемою Дж.Коулмена. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 157–179.

Резнік, О. (2016). Горизонтальна соціальна інтеграція в перехідному суспільстві. В: О. Г. Злобіна (Ред.) *Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму* (сс. 62–80). Київ: Інститут соціології НАН України.

Шелухін, В. А. (2015). Принцип максимізації корисності поза класичною концепцією раціональності: “соціальний механізм” як альтернатива. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 1 (29), 13–20.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press.

Coleman, J. S., Katz, E., Menzel, H. (1957). The Diffusion of an Innovation among Physicians. *Sociometry*, XX, 253–70.

Edling, C., Rydgren, J. (2016). Social mechanisms in empirical sociology: Introduction to Special Issue. *American Behavioral Scientist*, 60 (10), 1135–1145.

Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Freese, J., Lutfe, K. (2011). Fundamental Causality: Challenges of an Animating Concept for Medical Sociology. In: B.A. Pescosolido, J.K. Martin, J. McLeod, A. Rogers (Eds.) *The Handbook of the Sociology of Health, Illness, and Healing* (pp. 67–81). New York: Springer.

Granovetter, M. (1978). Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420–1443.

Granovetter, M., Soong, R. (1983). Threshold Models of Diffusion and Collective Behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, 9, 165–179.

Gross, N. (2009). A pragmatist theory of social mechanisms. *American Sociological Review*, 2009, 74, 358–379.

Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.

Hedström, P., Udéhn, L. (2009). Analytical sociology and theories of the middle range. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 25–49). Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Bearman, P. (2009). What is analytical sociology all about? An introductory essay. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 3–24). Oxford: Oxford University Press.

Hedström, P., Swedberg, R. (1998b)/ Social mechanisms: An introductory essay. In: P. Hedström, R. Swedberg (Eds.) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory* (pp. 1–31). Cambridge: Cambridge University Press.

Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.), (1998a). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Link, B. G., Phelan, J. (1995). Social Conditions as Fundamental Causes of Disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 80–94.

Mahoney, J. (2001). Review essay: Beyond correlational analysis: recent innovations in theory and method. *Sociological Forum*, 16, 575–593.

Melloni, E., Pesce, F., Vasilescu, C. (2016). Are social mechanisms usable and useful in evaluation research? *Evaluation*, 22 (2), 209–227.

Merton, R. K. ([1948] 1968). The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (pp. 475–490). New York: The Free Press.

Merton, R. K. (1967). On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (pp. 39–72). New York: The Free Press.

Opp, K.-D. (2005). Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives. *Mind and Society*, 4, 163–178.

Tilly, C. (2001). Mechanisms in political processes. *Annual Review of Political Science*, 4, 21–41.

Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory: The Search for the Fundamental Laws of Nature*. London: Vintage.

Ylikoski, P. (2009). The illusion of depth of understanding in science. In: H. De Regt, S. Leonelli, K. Eigner (Eds.) *Scientific understanding: Philosophical perspectives* (pp. 100–119). Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Ylikoski, P. (2016). Thinking with the Coleman Boat. *The Institute for Analytical Sociology Working Paper Series*, 1. Retrieved from: <https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1048216/FULLTEXT02.pdf>.

Ylikoski, P. K. (2017). Social Mechanisms. In: S. Glennan, P. Illari (Eds.) *The Routledge Handbook of Mechanisms and Mechanical Philosophy* (pp. 401–412). New York: Taylor and Francis.

Матеріал отримано 15.03.2019

References

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: The Belknap Press.

Coleman, J. S., Katz, E., Menzel, H. (1957). The Diffusion of an Innovation among Physicians. *Sociometry*, XX, 253–70.

Edling, C., Rydgren, J. (2016). Social mechanisms in empirical sociology: Introduction to Special Issue. *American Behavioral Scientist*, 60 (10), 1135–1145.

Elster, J. (1989). *Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Elster, J. (2007). *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

- Freese, J., Lutfeý, K. (2011). Fundamental Causality: Challenges of an Animating Concept for Medical Sociology. In: B.A. Pescosolido, J.K. Martin, J. McLeod, A. Rogers (Eds.) *The Handbook of the Sociology of Health, Illness, and Healing* (pp. 67–81). New York: Springer.
- Gatskov, M. (2011). Sociologic analysis and logos. Explanatory scheme of analytical sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 143–161. [= Гацков 2011]
- Gatskov, M. (2014). Epistemological principles of analytical sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 146–172. [= Гацков 2014]
- Granovetter, M. (1978). Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology*, 83, 1420–1443.
- Granovetter, M., Soong, R. (1983). Threshold Models of Diffusion and Collective Behavior. *Journal of Mathematical Sociology*, 9, 165–79.
- Gross, N. (2009). A pragmatist theory of social mechanisms. *American Sociological Review*, 2009, 74, 358–379.
- Hedström, P., Ylikoski, P. (2010). Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67.
- Hedström, P., Udéhn, L. (2009). Analytical sociology and theories of the middle range. In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 25–49). Oxford: Oxford University Press.
- Hedström, P., Bearman, P. (2009). What is analytical sociology all about? An introductory essay, In: P. Hedström, P. Bearman (Eds.) *The Oxford Handbook of Analytical Sociology* (pp. 3–24). Oxford: Oxford University Press.
- Hedström, P., Swedberg, R. (1998b) Social mechanisms: An introductory essay. In: P. Hedström, R. Swedberg (Eds.) *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory* (pp. 1–31). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hedström, P., Swedberg, R. (Eds.), (1998a). *Social Mechanisms: An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Link, B. G., Phelan, J. (1995). Social Conditions as Fundamental Causes of Disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 80–94.
- Mahoney, J. (2001). Review essay: Beyond correlational analysis: recent innovations in theory and method. *Sociological Forum*. 16, 575–593.
- Melloni, E., Pesce, F., Vasilescu, C. (2016). Are social mechanisms usable and useful in evaluation research? *Evaluation*, 22 (2), 209–227.
- Merton, R. K. ([1948] 1968). The Self-fulfilling Prophecy. In: *Social Theory and Social Structure* (pp. 475–490). New York: The Free Press.
- Merton, R. K. (1967). On Sociological Theories of the Middle Range. In: *On Theoretical Sociology* (pp. 39–72). New York: The Free Press.
- Opp, K.-D. (2005). Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives. *Mind and Society*, 4, 163–178.
- Reznik, O. (2016). The horizontal social integration in a transitional society. [In Ukrainian]. In: O. Zlobina (Eds.) *Socio-psychological factors of integration of Ukrainian society* (pp. 62–80). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2016]
- Reznik, V. (2015). Social order theories: experience of structuration and teaching following the J. Colman explanation pattern. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 157–179. [= Резнік 2015]
- Shelukhin, V.A. (2015). The principle of utility maximization beyond the classical conception of rationality: “social mechanism” as an alternative. [In Ukrainian]. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 1 (29), 13–20 [= Шелухін 2015]
- Tilly, C. (2001). Mechanisms in political processes. *Annual Review of Political Science*, 4, 21–41.
- Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory: The Search for the Fundamental Laws of Nature*. London: Vintage.

Ylikoski, P. (2009). The illusion of depth of understanding in science. In: H. De Regt, S. Leonelli, K. Eigner (Eds.) *Scientific understanding: Philosophical perspectives* (pp. 100–119). Pittsburgh: Pittsburgh University Press.

Ylikoski, P. (2016). Thinking with the Coleman Boat. *The Institute for Analytical Sociology Working Paper Series*, 1. Retrieved from:

<https://liu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1048216/FULLTEXT02.pdf>.

Ylikoski, P. K. (2017). Social Mechanisms. In: S. Glennan, P. Illari (Eds.) *The Routledge Handbook of Mechanisms and Mechanical Philosophy* (pp. 401–412). New York: Taylor and Francis.

Received 15.03.2019

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Механістичні перспективи метатеоретизування в соціології

У статті аналізуються перспективи соціологічного метатеоретизування, пов'язаного із соціальними механізмами та механістичним поясненням соціальної реальності. Автор здійснив критичний огляд найважливіших соціологічних розробок механістичного підходу до соціальних феноменів. У статті викладено основні принципи соціальних механізмів, приклади їх застосування в соціологічних теоріях та перспективи інтеграції соціальних механізмів в аналітичну соціологію. Соціальні механізми як аналітичні конструкції забезпечують гіпотетичні зв'язки між спостережуваними подіями. Проте надмірна кількість визначень соціальних механізмів робить проблематичним інтегрування різних інтерпретацій механістичного підходу у спільну метатеорію. Особливу увагу приділено механістичній схемі змін на макрорівні Дж. Коулмена та механізмам демократизації у тлумаченні Ч. Тілі.

Ключові слова: метатеорія, метатеоретизування, соціальні механізми, аналітична соціологія

АЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Механистические перспективы метатеоретизирования в социологии

В статье анализируются перспективы социологического метатеоретизирования, связанного с социальными механизмами и механистическим объяснением социальной реальности. Автор осуществил критический обзор наиболее важных социологических разработок механистического подхода к социальным феноменам. В статье излагаются основные принципы социальных механизмов, примеры их применения в социологических теориях и перспективы интеграции социальных механизмов в аналитическую социологию. Социальные механизмы в качестве аналитических конструкций обеспечивают гипотетические связи между наблюдаемыми событиями. Однако избыточное количество определенных социальных механизмов делает проблематичным интегрирование различных интерпретаций механистического подхода в общую метатеорию. Особое внимание уделяется механистической схеме изменений на макроуровне Дж. Коулмена и механизмам демократизации в толковании Ч. Тилли.

Ключевые слова: метатеория, метатеоретизирование, социальные механизмы, аналитическая социология

OLEKSANDR RAKHMANOV

Mechanism-based perspectives in sociological metatheorising

The paper analyses the prospects for sociological metatheorising with regard to social mechanisms and mechanism-based explanations of social reality. The author has done a critical review of the most important works concerning a mechanism-based approach to social phenomena. The following points have been brought into focus: the basic principles of social mechanisms, examples of their use in sociological theories and prospects for their integration into analytical sociology. As analytical constructs, social mechanisms help to draw hypothetical connections between observable events. However, due to multiple definitions of social mechanisms it seems problematic to combine different interpretations of the mechanism-based approach in order to develop a common metatheory. Particular attention is given to J. Coleman's mechanistic scheme of changes at the macro-level and to the mechanisms of democratisation in Ch. Tilly's interpretation.

Keywords: *metatheory, metatheorising, social mechanisms, analytical sociology*